

Sabina Irena Sokołowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

w Olsztynie

ORCID: 0000-0001-5123-3419

Przejścia emerytalne nauczycieli: przegląd systematyczny literatury

Przejścia emerytalne to złożony i niejednorodny proces determinowany przez wiele czynników. Artykuł prezentuje przegląd systematyczny badań dotyczących przygotowania do emerytury i wygaszania aktywności zawodowej przez nauczycieli. Celem badań była identyfikacja raportów badawczych poświęconych procesowi przejścia i/lub przygotowania do emerytury przez nauczycieli z uwzględnieniem stosowanych przez badaczy ram teoretyczno-metodologicznych. Analiza wyników doprowadziła do podzielenia wykorzystanych przez badaczy ram teoretycznych na dyscypliny naukowe oraz wskazała na zainteresowanie badaczy przygotowaniami do emerytury, psychospołecznymi aspektami starzenia się, dobrostanem emerytalnym oraz jakością życia nauczycieli kończących aktywność zawodową. Niedostatecznie eksplorowane są zagadnienia związane ze strategiami wsparcia w przechodzeniu na emeryturę, czynnikami wspierającymi proces tranzycji emerytalnych oraz czynnikami wypychającymi i opóźniającymi proces przejścia na emeryturę.

Słowa kluczowe: pedeutologia, aktywność zawodowa, emerytura, nauczyciel, przejście na emeryturę, przegląd literatury, przegląd systematyczny

Teachers' retirement transitions: a systematic review of the literature

Retirement transition is a complex and heterogeneous process, determined by many factors. The article presents a systematic review of research on teachers' preparation for retirement and career extinction. The purpose of the research was to identify research reports devoted to the process of teachers' transition and/or preparation for retirement, considering the theoretical and methodological frameworks used by the researchers. The analysis of the results led to a breakdown of the theoretical frameworks used by researchers in scientific disciplines

and indicated researchers' interest in retirement preparation, psychosocial aspects of aging, retirement well-being, and quality of life of end-of-career teachers. Under-explored are issues related to retirement support strategies, factors supporting retirement transitions, and factors pushing and delaying the retirement process.

Keywords: pedeutology, work activity, retirement, teacher, transition to retirement, literature review, systematic review

Wstęp

Decyzja o wygaszeniu aktywności zawodowej prowadzi do rozpoczęcia złożonego procesu transformacji dotychczasowego sposobu życia i zmiany form życiowych aktywności. Sam moment przejścia na emeryturę, jak i czas funkcjonowania na tym etapie życia nie są doświadczeniem jednorodnym. Jest to bowiem zależne od wielu czynników oraz strategii radzenia sobie ze zmianami w zakresie praktyk społeczno-kulturowych, jak i autoidentyfikacji człowieka wchodzącego w proces tranzykcji emerytalnej (Moen, 2003).

Starzenie się stanowi kluczowy temat społecznej debaty ze względu na proces demograficznego starzenia się społeczeństwa. Jednym z kluczowych elementów starzenia się i starości jest proces przejścia na emeryturę, które bywa traktowane jako jeden z progów lub przedpole starości (Fabiś i in., 2015, s. 57–58). Starość jest konstruktem społeczno-kulturowym, ponieważ to społeczeństwo określa warunki, które trzeba spełnić, aby zostać uznanym i zaklasyfikowanym do jednej z wielu kategorii opisujących tzw. jesień życia (początkowa, wiek przejściowy, zaawansowana, niedołączna starość). Kluczowe do tego jest uwzględnienie aspektów indywidualnych, zbiorowych oraz jakościowych na poszczególnych etapach starzenia się. Rozpoczyna się ono od ustępowania aktywności zawodowej i pełnienia roli zawodowych, a sama starość jest kwestią indywidualną zależną od sprawności psychofizycznej oraz zdrowia (Golinowska i in., 1999; Krzyżanowski i in., 2014, s. 12–13).

Nawiązując do starości w kontekście społeczno-kulturowym, prezentują to m.in. teorie takie jak teoria wyłączenia starzejącego się człowieka z pełnienia ról społecznych, teoria aktywności, która wskazuje na to, że starzenie się stanowi efekt napięć, które prowadzą do zmian w pełnionych rolach społecznych, co wpływa na postrzeganie siebie, czy też teoria wychowania do starości, wskazująca na rolę społeczeństwa w nabywaniu umiejętności, przyzwyczajaję i zainteresowań kluczowych dla satysfakcjonującego przejścia przez ten proces (Mitręga, 2012, s. 13–20).

W literaturze istnieją wskazania dotyczące konieczności przygotowywania się starszych osób do emerytury/starości przez całe życie (Brzezińska, 2000),

zdrowego i pozytywnego starzenia się (Szatur-Jaworska, Błędowski i Dziegielewska, 2006), starzenia się jako etapu rozwojowego (Fabiś i in., 2015), etapów rozwoju psychospołecznego (Erikson, 2012), procesów przejścia/tranzycji jako momentów krytycznych (Bridges, 2008; Minta, 2016; Schlossberg, 1981), jakości życia i aktywności kulturalnej emerytów (Białożył, 2017; Jagielska, 2020; Zajdel, 2013), a także dyskryminacji emerytów (Konieczna, 2017; Tomaszewska-Hołuż, 2019).

W pedeutologii dostępne są opracowania poświęcone okresowi emerytury, jednak brakuje kompleksowych opracowań dotyczących procesu przejścia na emeryturę, które jest jednym z kluczowych elementów starzenia się i starości. W kontekście pedeutologii proces ten można rozpatrywać jako jeden z etapów przejściowych w życiu prywatnym i zawodowym nauczyciela. Napięcie pomiędzy tendencjami wydłużania się wieku życia ludzi i aktywności zawodowej a skłonnością do szybkiego przechodzenia na emeryturę staje się coraz bardziej widoczne. Dotyczy to różnych zawodów, w tym również kariery profesjonalnej nauczyciela. Ze względu na to, że ustawy emerytalne zmieniają się w projektowaniu zmian marginalizowania, perspektywa nauczycieli jest marginalizowana oraz podnosi się poziom niepewności. Napięcia te są szczególnie dostrzegalne w zawodach, w których dostępna jest możliwość wcześniejszego przejścia na emeryturę (Kędzierska, 2011; Kościelniak i Gierałtowska, 2018). W artykule zostaną przedstawione wyniki przeglądu systematycznego raportów badań dotyczących uwarunkowań procesu wygaszania aktywności zawodowej oraz przygotowania do przejścia na emeryturę przez nauczycieli.

Metoda

Przegląd systematyczny jest specyficznym przeglądem literatury, którego wybór wynika z chęci stworzenia przez mnie strukturalnego i kompleksowego podejścia do analizy dostępnej literatury. W odróżnieniu od innych metod przeglądu literatury, podejście systematyczne pozwala na kompleksowe gromadzenie i analizę danych. Umożliwia to zgromadzenie dotychczas przeprowadzonych badań w podejmowanym polu badawczym. Dzięki swojej strukturze pozwala na uniknięcie stronniczości i subiektywizmu badacza podczas gromadzenia wszystkich istotnych wyników badań w podjętej problematyce oraz umożliwia odtworzenie wyników przeglądu przez innego badacza, identyfikację tendencji i luk w istniejącej wiedzy (Makowska, 2020, s. 17–24).

Korpus danych na potrzeby badań własnych był przygotowywany zgodnie z zasadami przeglądu systematycznego (Makowska, 2020) w okresie od maja 2023 roku do listopada 2023 roku. Proces ten rozpoczęto od przeprowadzenia

przeglądu przeglądów systematycznych, co pozwoliło na sformułowanie następującego pytania badawczego – W jakich ramach teoretycznych prowadzone są badania oraz jakie metody badań wykorzystują badania dotyczące procesu przejścia lub przygotowania nauczycieli do emerytury? Na tym etapie określono również zakres planowanego przeglądu, który charakteryzują następujące zadania: 1) koncentracja na badaniach poświęconych różnym aspektom procesu przygotowania się i/lub przejścia nauczycieli na emeryturę; 2) włączenie literatury polskojęzycznej i anglojęzycznej; 3) uporządkowanie stanu wiedzy dotyczącej procesu przejścia i przygotowania do emerytury przez nauczycieli oraz wskazanie kierunków prowadzonych badań i luk badawczych.

W kolejnym etapie przeprowadzono przegląd pilotażowy (Kusztal i Piasecka, 2020), który był pomocny w ostatecznym wyodrębnieniu kryteriów włączenia/wyłączenia stosowanych dla wyszukiwanych pozycji (Makowska, 2020, s. 52–56; Mazur i Orłowska, 2018, s. 239–242). W wyniku tego w przeglądzie uwzględniono teksty spełniające następujące kryteria:

- badania dotyczące procesu przejścia i/lub przygotowania się nauczycieli do emerytury;
- badania opublikowane w języku polskim lub angielskim;
- badania publikowane po 2012 roku¹;
- badania reprezentujące dziedzinę nauk społecznych (m.in. pedagogikę, socjologię, psychologię, antropologię, kulturoznawstwo, politologię, etnografię, ekonomię);
- artykuły opublikowane w recenzowanych czasopismach naukowych lub rozdziały w recenzowanych monografiach naukowych.

Przegląd pilotażowy pozwolił na określenie słów kluczowych oraz budowę algorytmów wyszukiwania, które wykorzystano na etapie realizowania przeglądu właściwego. Rozpoznanie to wskazało również na możliwość ograniczenia poszukiwań do bazy Google Scholar, ze względu na jej interdyscyplinarny charakter oraz generowanie przez nią dostępu do rekordów opublikowanych w innych bazach danych.

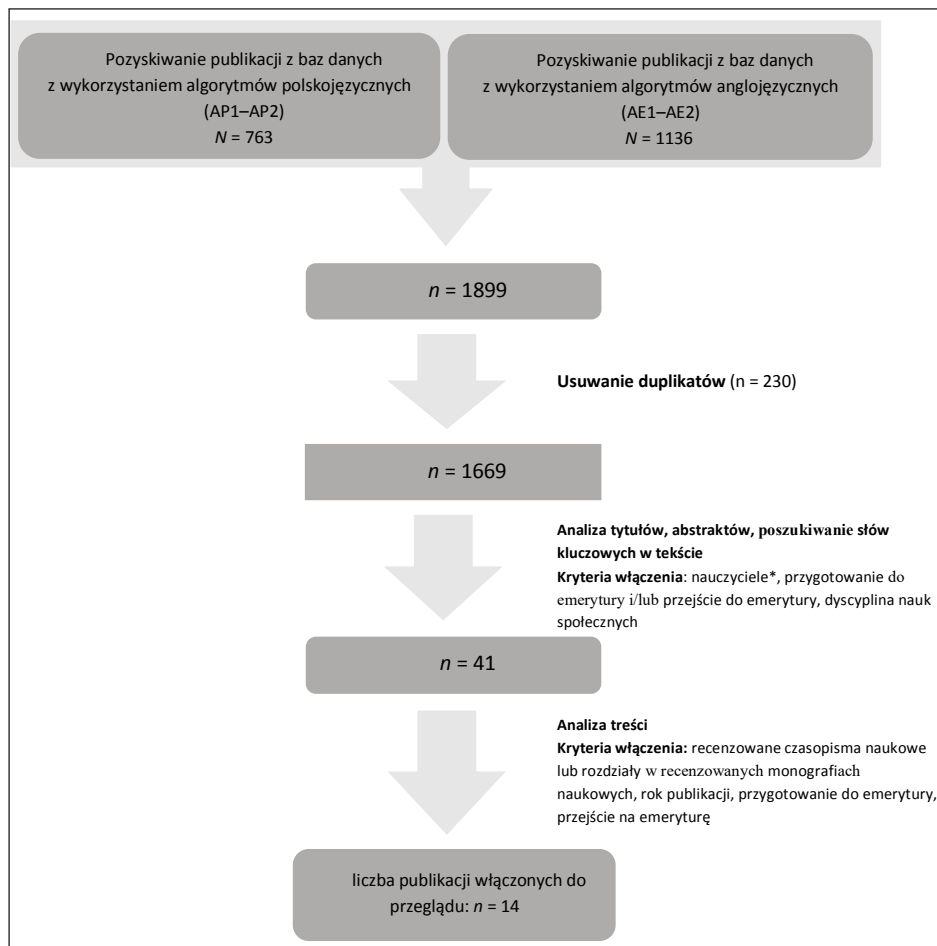
W związku z określonymi kryteriami włączenia i wyłączenia celem przeprowadzonego przeglądu systematycznego była identyfikacja badań, których przedmiot stanowił proces przejścia i/lub przygotowania do emerytury przez nauczycieli z uwzględnieniem stosowanych przez badaczy ram teoretyczno-metodologicznych (Mazur i Orłowska, 2018, s. 237).

W kolejnym kroku przeprowadzono przegląd właściwy (wrzesień/październik 2023) z wykorzystaniem następujących słów kluczowych: *emerytura*, *przejście do emerytury*, *emerytowani nauczyciele*, *retirement*, *adaptation*, *transition to*

¹ Ograniczenie to wprowadzono ze względu na chęć uzyskania aktualnych rekordów.

retirement, preparation to retirement, retired teachers, social science, retiree, career ending, pedagogy.

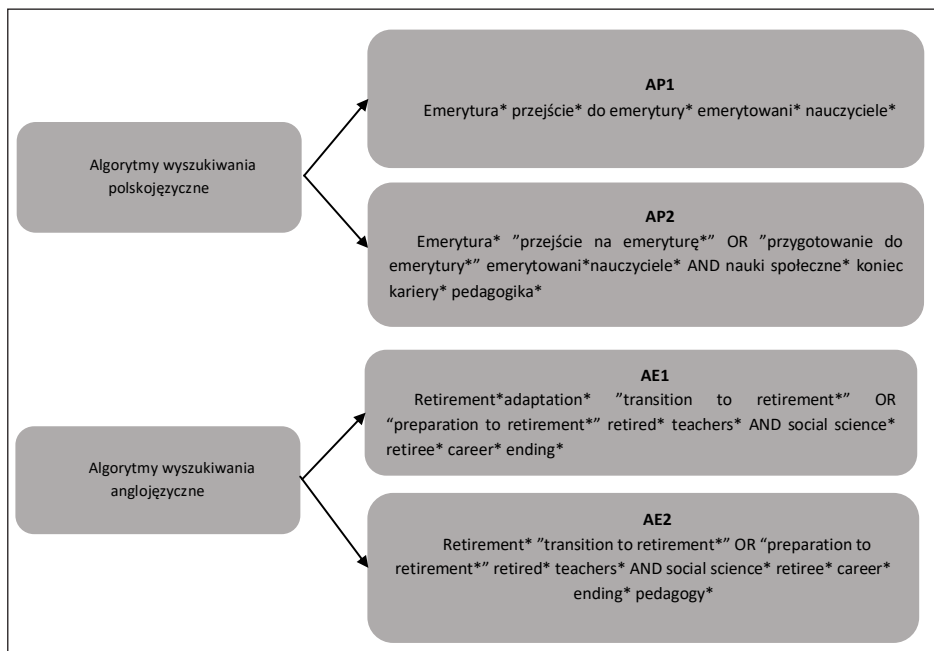
Poniższy rysunek przedstawia etapy selekcji badań:

Rysunek 1. Przepływ wyszukanej i selekcjonowanej literatury

Jak wynika z danych zaprezentowanych na rysunku, podczas realizowania przeglądu właściwego stworzono i rozwinięto strategię przeszukiwania bazy Google Scholar, której wyniki zaprezentowane zostały w artykule. Poszczególnych słów kluczowych poszukiwano w całych tekstach. Algorytmy wyszukiwania wykorzystujące operatory wyszukiwania różniły się dla rekordów w języku polskim i angielskim ze względu na chęć ograniczenia liczby i trafności wyświetlanych rekordów (Makowska, 2020, s. 69).

Liczba łącznie wyświetlanych rekordów na pierwszym etapie wyszukiwania wyniosła 1899 (763 polskojęzycznych i 1136 angielskich). W przeglądarce stworzono cztery algorytmy wyszukiwania wykorzystujące różne zestawy słów kluczowych.

Rysunek 2. Wykorzystane algorytmy wyszukiwania

Po usunięciu duplikatów pozostało 1669 pozycji, które następnie poddano analizie tytułów i abstraktów². Zastosowanie kryteriów włączenia przedstawionych na rysunku (przede wszystkim teksty dotyczące nauczycieli, teksty publikowane w dziedzinie nauk społecznych oraz przygotowanie/przejście do emerytury) pozwoliło na odrzucenie 1128 tekstów. Do dalszej analizy pozostało 41 tekstów. Na tym etapie przeanalizowano całe teksty pod względem spełniania następujących kryteriów włączenia: recenzowane czasopisma naukowe lub rozdziały w recenzowanych monografiach naukowych, rok publikacji oraz przygotowanie/przejście nauczycieli na emeryturę. Ze względu na wyświetlanie przez Google Scholar rozbieżności pomiędzy datami wyświetlanymi przez bazę a datami publikacji artykułów zdecydowano, że rok publikacji będzie weryfikowany podczas analizy pełnych tekstów. Przeszukiwanie bazy danych zakończono włączeniem

² Na tym etapie sprawdzono również, czy słowa kluczowe występują w całości tekstu, aby nie wykluczyć tekstów, które po analizie pełnego tekstu mogłyby zostać włączone do przeglądu.

do przeglądu 14 pozycji (3 polskojęzyczne i 11 anglojęzycznych) spełniających określone wcześniej kryteria włączenia do przeglądu.

Ostatnim etapem była ekstrakcja i synteza zebranych danych. Teksty włączone do przeglądu poddano analizie pod kątem ram teoretycznych i metodologicznych PS. Istotny punkt tego etapu stanowiła jednak analiza i synteza jakościowa pozwalająca na wyłonienie kluczowych teorii, eksplorację podejmowanych dotychczas kierunków badań.

Ustalenia badawcze

Przegląd uwzględnił raporty z badań opublikowane w latach 2012–2023. Podczas analizy publikacji zidentyfikowano większą liczbę pozycji, które zostały opublikowane w latach 2018–2023 niż w latach 2012–2017. Najwięcej z włączonych do przeglądu publikacji opublikowano w 2023 roku.

Zaledwie dwie spośród uwzględnionych w przeglądzie systematycznym publikacji dotyczyły tylko procesu przechodzenia na emeryturę, w tym tekst prezentujący badania poświęcone nauczycielom przed emeryturą, na pełnej lub wcześniejszej emeryturze prezentujący kwestie związane z procesem przejścia na emeryturę oraz analizę raportów/dokumentów poświęconych przechodzeniu na emeryturę w różnych zawodach. Zidentyfikowano cztery raporty poświęcone zarówno przygotowaniu, jak i przejściu na emeryturę. Teksty te jednak poświęcone były również doświadczeniom słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku, różnych zawodów oraz dyrektorów. Najwięcej raportów badawczych poświęconych było przygotowaniom do emerytury i planowaniu jej. Cztery spośród nich przedstawiały perspektywę nauczycieli na przygotowywanie się do zakończenia aktywności zawodowej (w tym trzy teksty prezentowały perspektywę emerytowanych nauczycieli, jeden tekst – perspektywę nauczycieli przygotowujących się do przejścia na emeryturę). Trzy teksty poświęcone były również innym zawodom. Jeden z nich prezentował również perspektywę dyrektorów kadr nauczycielskich, inny – różnych zawodów (ze szczególnym uwzględnieniem zawodu nauczycielskiego), ostatni raport poświęcony był perspektywie studentów na przygotowywanie się do emerytury w różnych zawodach (w tym nauczycielskim), co daje inną perspektywę na etap przygotowań emerytalnych. Powyższe tendencje wskazują na skupienie się badaczy na etapie poprzedzającym emeryturę.

Najczęściej wykorzystywanymi ramami teoretycznymi w analizowanych badaniach była teoria aktywności Roberta J. Havighursta, teoria ciągłości Roberta C. Atchleya oraz perspektywa cyklu życia Glena H. Eldera Jr. występujące w pięciu publikacjach. Na drugim miejscu pod względem częstotliwości występowania znajdowały się: teoria rozwoju psychospołecznego Erika Eriksona oraz teoria

dobrostanu emerytalnego Nathalie Houlfort i in. (cztery publikacje). W trzech publikacjach zaprezentowana została koncepcja ageizmu wg Roberta N. Butlera, teoria wycofania Elaine Cumming i Williama E. Henry'ego oraz *lifelong learning* Edgara Faure'a, ponadto role *identity theory* zostały wykorzystane jako rama teoretyczna w dwóch tekstach. Pozostałe teorie występowały pojedynczo i zostaną przedstawione w następnym etapie syntezy danych³.

Analiza i synteza narracyjna wyników badań zgodnie z zasadami zaprezentowanymi przez Martę Makowską (2020, s. 111), odwołującą się do opracowania Marka Petticrew i Helen Roberts umożliwiła podzielenie wykorzystywanych przez badaczy teorii w logiczne kategorie. Zdecydowano o podzieleniu teorii na sześć dyscyplin naukowych, co pozwoliło na zapoznanie się z trendami badawczymi podejmowanymi przez badaczy w zakresie przygotowywania się / przechodzenia na emeryturę przez nauczycieli. Założenia teoretyczne reprezentowały następujące dyscypliny naukowe: psychologię, socjologię, pedagogikę, gerontologię, prawo i ekonomię.

Najczęściej badacze w swoich badaniach włączonych do przeglądu wykorzystywali teorie osadzone w psychologii. Głównie wybieranymi teoriami były: teoria perspektywy cyklu życia Eldera Jr. (5x), teoria dobrostanu emerytalnego Houlfort i in. (5x) oraz teoria rozwoju psychospołecznego Eriksona (4x). Dokonanie takiego wyboru przez badaczy może świadczyć o skupieniu się przez nich na zagadnieniach poświęconych cykliczności oraz etapowości życia człowieka ze względu na chęć badania współzależności i współrelacji pomiędzy zmiennymi takimi jak wiek, zmiany społeczne, warunki socjoekonomiczne itp. a ludzkimi zachowaniami, co może mieć znaczenie w planowaniu zabezpieczeń społecznych na starość (Walczak, 2019). Może świadczyć także o istotnej roli, jaką odgrywa w tzw. jesieni życia dążenie do osiągnięcia dobrostanu ze względu na wydłużający się czas życia na emeryturze. Według statystyk opublikowanych przez GUS (2023) 65-latek ma przed sobą średnio 17,5 roku życia na emeryturze, co stanowi niemal ćwierć czasu trwania jego życia. Jak podkreślają badacze, badania poświęcone dobrostanowi mogą wpływać na jakość, długość i satysfakcję z życia emerytowanych nauczycieli (m.in. Amani i Fussy, 2023; Bordia i in., 2020; Chamazkotih i in., 2022; Musiła i in., 2019; Shlomo i Oplatka, 2020). W tym kontekście sporadycznie wykorzystywano również teorię autodeterminacji/samostanowienia Edwarda L. Deci'ego i Richarda M. Ryana związaną z potrzebą samostanowienia w okresie starości, czy też potrzebami związanymi z planowaniem emerytury – teorią planowanego zachowania Ickka Ajzena, *rational choice theory* Steve'a M. Jexa i Jamesa Groscha oraz wpływem czynników psychospołecznych na proces planowania tranzycji emerytalnej – teorią tożsamości społecznej Blake'a

³ Badania wykorzystują więcej niż jedną koncepcję/teorię badawczą.

E. Ashforth i Freda Maela, teoria przejścia tożsamości roli Blake'a E. Ashforth, *interdependency of linked lives* Richarda A. Setterstena i Ann Thogmartin, *image theory* Daniela C. Feldmana i Terry'ego A. Beehra oraz *centrality of work* Nathalie Houlfort i in. (m.in. Amani i Fussy, 2023; Bordia i in., 2020; Houlfort i in., 2015; Van Droogenbroeck i Spruyt, 2014).

W drugiej kolejności badacze w swoich badaniach włączonych do przeglądu wykorzystywali teorie osadzone w socjologii. Jedną z najczęściej występujących teorii w wykonanych raportach była perspektywa cyklu życia, z której wykorzystaniem badacze analizowali zależność pomiędzy zachowaniami ludzi w sytuacji przygotowywania się do emerytury oraz opuszczenia zawodu a rolą społeczną pełnioną w pracy, wpływem społeczeństwa na decyzje emerytalne oraz utrzymywaniem aktywności społecznej w celu zwiększenia jakości życia jednostek (Amani i Fussy, 2023; Bordia i in., 2020; Costales, 2023; Léime i Street, 2022; Musiła i in., 2019). Badania te wykazały, że związek z oddziaływaniem na życie emeryta i tworzeniem planów emerytalnych ma świat społeczny, w którym osadzony jest emeryt. Powiązane jest to z teorią wycofania, której autorami są Cumming i Henry. Badania wykorzystujące tę teorię wskazały na rolę społeczeństwa w odchodzeniu emerytów od aktywności, pracy zawodowej, a także jego znaczenie we wsparciu emerytów w przystosowywaniu się do przejścia na emeryturę (Chamazkoti i in., 2022; Musiła i in., 2019). W tym zakresie badania wskazały na to, że brak aktywności edukacyjnej może doprowadzać do gettoizacji osób w wieku senioralnym, a to prowadzi do wycofania się z życia społecznego, aktywności kulturalnej, ograniczenia jakości życia, co przekłada się na trudności w procesie przejścia i przygotowania do emerytury (Mandrzejewska-Smól, 2016). Skuteczne planowanie oraz dostosowywanie się do nowego etapu życia wspiera wykorzystywanie dotychczas zdobytych zasobów wewnętrznych i zewnętrznych nauczycieli, angażowanie ich w pracę przez dyrektorów, utrzymanie sprawności fizycznej oraz harmonijna pasja do pracy. Ma to związek z przenoszeniem stylu życia, preferencji, schematów myślenia oraz relacji z wcześniejszych lat życia do obecnego okresu życia. Wynika to z teorii, jaką wykorzystywali badacze, tj. teorii ciągłości Roberta Atchleya (Bordia i in., 2020; Costales, 2023; Faustino i in., 2020; Houlfort i in., 2015; Shlomo i Oplatka, 2020). Pozostałe teorie, tj. teoria ról Jonathana H. Turnera, teoria społecznej konstrukcji rzeczywistości wg Petera Bergera i Thomasa Luckmanna oraz teoria skumulowanych wad/korzyści Dale'a Dannefera, badacze wykorzystywali w celu ukazania roli/tożsamości, a także relacji ze społeczeństwem z powstawaniem kryzysów związanych ze zmianą roli społeczno-zawodowej, oraz ukazania roli środowiska zawodowego w kreowaniu pozytywnej przyszłości emerytalnej (pod względem finansowym, zdrowotnym, osobistym i społecznym) (Bordia i in., 2020; Costales, 2023; Léime i Street, 2022; Musiła i in., 2019).

W trzeciej kolejności badacze w swoich raportach badawczych włączonych do przeglądu wykorzystywali teorie osadzone w pedagogice. Autorzy najczęściej wykorzystywali teorię aktywności Havighursta (x5). Wskazywali, że przygotowanie do emerytury przez nauczycieli powinno skupiać się na zadaniach teoretyczno-praktycznych, w tym na uczestnictwie w szkoleniach, rozwijaniu zdolności i zainteresowań, wolontariacie oraz prowadzeniu projektów międzypokoleniowych wykorzystujących umiejętności nauczycieli. Nauczyciele powinni również zadbać o aktywność zawodową w celu osiągnięcia rozwoju osobistego oraz zadowalającej jakości, satysfakcji z życia na emeryturze oraz utrzymania relacji społecznych, co jest kluczowe z punktu widzenia pedagogiki. Sporadycznie badacze wykorzystywali teorie kształcenia całościowego i ustawicznego, wskazując na ich rolę w przygotowaniu do przejścia na emeryturę, adaptacji i jakości życia na emeryturze. Kluczowe jest tu wykorzystywanie umiejętności, doświadczenia oraz wiedzy w osiągnięciu satysfakcji i szansy na swobodniejsze życie na emeryturze. Sprzyja to także przedłużaniu aktywności zawodowej przez nauczycieli, co ze względu na sytuację demograficzną jest analizowane przez badaczy zainteresowanych problematyką okołiemerytalną (Amani i Fussy, 2023; Faustino i in., 2020; Hildt-Ciupińska i in., 2012; Mandrzejewska-Smól, 2016; Telphy-Moses, 2023; Woźnicka, 2020).

W czwartej kolejności badacze w swoich raportach badawczych włączonych do przeglądu wykorzystywali teorie osadzone w gerontologii. Gerontolodzy najczęściej w raportach badawczych opierali się na teorii ageizmu Butlera. Wyniki badań osadzone w analizowanych raportach przedstawiają rolę całościowego przygotowywania się do emerytury w przeciwdziałaniu dyskryminacji ze względu na wiek. Sprzyja temu również zmniejszenie godzin pracy w celu przedłużenia zatrudnienia emerytowanych nauczycieli. Sporadycznie wykorzystywana teoria średniego zasięgu, jaką jest przygotowanie do starości (Szatur-Jaworska i in., 2006; Szukalski, 2009), prezentuje rolę zabezpieczenia finansowego, samostanowienia, kształcenia, sprawności fizycznej, satysfakcji z życia oraz więzi społecznych w procesie przygotowywania się do emerytury, np. za pomocą szkoleń, wolontariatu czy aktywności zawodowej (Hildt-Ciupińska i in., 2012; Léime i Street, 2022; Woźnicka, 2020).

W piątej kolejności Elżbieta Woźnicka (2020) oraz Iwona Mandrzejewska-Smól (2016) w swoich raportach z badań włączonych do przeglądu wykorzystywały teorie osadzone w dyscyplinie prawa. Obie powiązane ze sobą teorie Faure'a, tj. *lifelong learning* oraz *lifelong education*, pozwoliły badaczkom na dostrzeżenie kluczowej roli uwarunkowań prawnych oraz obrazu edukacji w procesie przygotowania się nauczycieli do emerytury, a także ich znajomości tych uwarunkowań w celu efektywnego przygotowania się przez nich do emerytury.

W ostatniej kolejności jedna z badaczek wykorzystała teorię osadzoną w ekonomii. Teoria *lifelong learning* Philipa H. Coombsa wykorzystana przez Iwonę Mandrzejewską-Smół (2016) wskazała na kluczową rolę aktywności edukacyjnej w adaptacji i jakości życia na emeryturze, którym sprzyja planowanie i zarządzanie finansami przez przyszłych emerytów.

Badacze we włączonych do przeglądu badaniach wykorzystywali różne strategie zbierania danych. W przeglądzie uwzględniono opracowania, w których wykorzystane zostały metody badań jakościowych, ilościowych oraz mieszanych.

Rysunek 3. Frekwencyjność kategorii wykorzystywanych w badaniach przygotowania do i przechodzenia na emeryturę

Najczęściej wybieranymi przez autorów raportów włączonych do przeglądu metodami były badania sondażowe oraz wywiady indywidualne (w tym wywiad biograficzny, wywiad pogłębiony oraz wywiady częściowo ustrukturyzowane). Rzadziej wykorzystywaną strategią była analiza treści jakościowych. Sporadycznie wykorzystywana była metoda eksperymentalna oraz zogniskowane wywiady grupowe.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzony przegląd systematyczny raportów badawczych dotyczących procesu przejścia na emeryturę oraz przygotowania nauczycieli do tego etapu życia dowodzi, że proces przejścia na emeryturę stanowi istotną fazę w życiu nauczycieli, jednak istnieje potrzeba dalszych badań nad tym zagadnieniem, szczególnie w subdyscyplinie pedagogiki, jaką jest pedeutologia.

Główne tendencje wskazują na skupienie się badaczy na etapie poprzedzającym emeryturę, zwłaszcza na przygotowaniach do przejścia z życia zawodowe-

go na emeryturę. Analizowane badania często koncentrują się na zagadnieniach związanych z psychospołecznymi aspektami starzenia się oraz na rolach społecznych, jakie pełnią emeryci, na co wskazuje częste osadzenie analizowanych badań w psychologii. Istotnymi tematami badawczymi są również dobrostan emerytalny, jakość życia na emeryturze oraz aktywność zawodowa przed przejściem i po przejściu na emeryturę przez nauczycieli.

Teorie wykorzystywane w badaniach wskazują na kierunki badań poświęconych problematyce stawania się emerytowanym nauczycielem. W ramach psychologii dominują teorie cyklu życia oraz psychospołeczne podejścia do starzenia się. Z kolei w socjologii badacze często odwołują się do teorii społecznych konstrukcji rzeczywistości oraz perspektyw cyklu życia. W pedagogice uwzględniane są przede wszystkim teorie aktywności oraz kształcenia całościowego i ustawicznego, co wydaje się interesujące z punktu widzenia badacza zajmującego się transzycjami emerytalnymi w grupie zawodowej nauczycieli.

Warto zauważyć, że wykorzystane teorie staną się dla mnie kategoriami uwrażliwiającymi, co pozwoli mi na wejście w teren badań w obszarze pedeutologii. Warto jednak w szerszym stopniu eksplorować zagadnienia w obszarze praktycznych strategii przygotowania nauczycieli do emerytury, wsparcia w procesie adaptacji po przejściu na emeryturę, czynników wspierających proces przejścia na emeryturę oraz czynników wypychających z zawodu i opóźniających proces przejścia na emeryturę.

Przeprowadzony przegląd systematyczny obejmuje publikacje polsko- i anglojęzyczne, co stanowi jego ograniczenie oraz uniemożliwia kompletne zbadanie zjawiska, jednak ze względu na ograniczenia językowe nie jest możliwe określenie całościowego stanu wiedzy. Przegląd systematyczny dąży do nasycenia wyłanianych kategorii i na ogół nie dąży do zidentyfikowania całej wiedzy związanej z badaną problematyką (Makowska, 2020, s. 162). Kolejnym ograniczeniem jest ograniczenie czasowe publikacji włączonych do przeglądu (badania z lat 2012–2023), co może prowadzić do pominięcia niektórych cennych źródeł informacji. Ponadto wykorzystane słowa kluczowe nie wyczerpują wszystkich możliwych kierunków badawczych związanych z problematyką przechodzenia i przygotowywania się do emerytury przez nauczycieli.

Wnioski płynące z przeglądu systematycznego posłużą jako fundament do dalszych badań nad procesem przejścia na emeryturę w pedeutologii. Istotne jest kontynuowanie badań, aby lepiej zrozumieć potrzeby i wyzwania związane z tym etapem życia nauczycieli, oraz opracować skuteczne strategie wsparcia w procesie stawania się emerytowanym nauczycielem, co pozwoli nauczycielom na osiągnięcie dobrostanu emerytalnego.

Bibliografia

- Amani J. i Fussy D.S. (2023). Retirement planning mistakes undermining the post-retirement adjustment and well-being. *Educational Gerontology*, 49(2), 158–173. DOI: 10.1080/03601277.2022.2096306.
- Białyżył K. (2017). Znaczenie aktywności edukacyjnej osób starszych w adaptacji do emerytury. W: K. Białyżył, N. Piłkuła i I. Światała (red.), *Etyczne i społeczne wymiary pracy*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bordia P., Read S. i Bordia S. (2020). Retiring: Role identity processes in retirement transition. *Journal of Organizational Behavior*, 41(5), 445–460. DOI: 10.1002/Job.2438.
- Bridges W. (2008). *Zarządzanie zmianami: jak maksymalnie skorzystać na procesach przejściowych*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Brzezińska A. (2000). *Spółeczna psychologia rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Chamazkoti F.M. i in. (2022). The Effect of Psychosocial Self-Care Education on Retirement Syndrome in Educators: A Quasi-experimental Study. *Iranian Journal of Ageing*, 17(1), 16–27. DOI: 10.32598/sija.2021.972.3.
- Costales J.M. (2023). Continuity of Life After Retirement: Perspectives Among Selected Public School educators of Nueva Ecija. *American Journal of Interdisciplinary Research and Innovation*, 2(1), 13–36. DOI: 10.54536/ajiri.v2i1.1190.
- Erikson E. (2012). *Dopełniony cykl życia*. Gliwice: Helion.
- Fabiś A., Wawrzyniak J.K. i Chabior A. (2015). *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Faustino J.A.C., Serrano J.O. i de Guzman A.B. (2020). What’s on your bucket list? Utility and importance of the retirement preferences of 40–70-year-old Filipino teachers using discrete choice estimation. *Educational Gerontology*, 46(11), 668–677. DOI: 10.1080/03601277.2020.1807086.
- Golinowska S. i in. (1999). Starzenie się i starość: pojęcia, tendencje, cechy i struktury. W: S. Golinowska (red.), *Ku godnej aktywnej starości. Raport o rozwoju społecznym. Polska 1999*. Warszawa: UNDP.
- GUS (2023). *Komunikat w sprawie przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia w sektorze przedsiębiorstw bez wypłat nagród z zysku w marcu 2019 roku*. Zaczepnięte 14 lutego 2024. Strona internetowa <https://tiny.pl/wswjpw>
- Hildt-Ciupińska K., Bugajska J., Łastowiecka-Moras E. i in. (2012). Przykłady dobrych praktyk na rzecz zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+. *Bezpieczeństwo Pracy: Nauka i Praktyka*, 3, 12–15.

- Houlfort N. i in. (2015). The role of passion for work and need satisfaction in psychological adjustment to retirement. *Journal of Vocational Behavior*, 88(215), 84–94. DOI: 10.1016/j.jvb.2015.02.005.
- Jagielska K. (2020). *Jakość życia emerytowanych nauczycieli*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kędzierska H. (2011). Kariery zawodowe nauczycieli w labiryncie oświatowych przeobrażeń. *Przegląd Pedagogiczny*, 2, 78–88.
- Konieczna E. (2017). Aktywizacja i integracja społeczna seniorów przez uczestnictwo w kulturze filmowej. *Studia Kulturowo-Edukacyjne*, 12(1), 47–61.
- Kościelniak A. i Gierałtowska U. (2018). Rynek pracy nauczycieli w warunkach reformy edukacji. *Marketing i Zarządzanie*, 1(51), 183–195. DOI: 10.18276/miz.2018.51-18.
- Krzyżanowski Ł., Kowalik W., Suwada K. i Pawlińska A. (2014). *Młodzi emeryci w Polsce. Między biernością a aktywnością*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kusztal J. i Piasecka M. (2020). Przegląd systematyczny raportów badawczych w tworzeniu szkolnego programu profilaktycznego w kontekście zapobiegania wykluczeniu społecznego uczniów. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, 15(3), 95–111. DOI: 10.35765/eetp.2020.1557.07.
- Léime A.N. i Street D. (2022). Gender, Transitions and Turning Points: The Life Course and Older Workers’ Trajectories in Different US Occupations. *Older Workers and Labour Market Exclusion Processes*, 14, 19–44. DOI: 10.1007/978-3-031-11272-0_2.
- Makowska M. (2020). *Przegląd systematyczny – krok po kroku: przewodnik dla początkujących badaczy reprezentujących nauki społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Mandrzejewska-Smól I. (2016). Edukacja jako forma wspierania rozwoju zawodowego osób u schyłku kariery zawodowej. *Szkoła – Zawód – Praca*, 12, 198–211.
- Mazur Z. i Orłowska A. (2018). Jak zaplanować i przeprowadzić systematyczny przegląd literatury. *Polskie Forum Psychologiczne*, 23(2), 235–251. DOI: 10.14656/PFP20180202.
- Minta J. (2016). *Tranzycje w konstruowaniu karier przez młodych dorosłych. Przesłania dla poradnictwa*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- Mitręga M. (2012). Konsekwencje procesu starzenia się polityki społeczno-gospodarczej. W: M. Zrałek (red.), *Przestrzenie starości*. Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza Humanitas.

- Moen P. (2003). *Midcourse. Navigating retirement and a new life stage*. W: J.T. Mortimer i M.J. Shanahan (red.), *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Musila A.K., Masinde J. i Harrison M.M. (2019). Retirement Lived Challenges Experienced by Retirees: The Case of Retired Teachers in Makueni County, Kenya. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*, 6(9), 17–26.
- Schlossberg N.K. (1981). A model for analyzing human adaptation to transition. *Counselling Psychologist*, 9(2), 2–18. DOI: 10.1177/001100008100900202.
- Shlomo H. i Oplatka I. (2023). “I am still a teacher”: The place of the teaching career in the process of retirement adjustment. *Educational Studies*, 49(2), 219–238. DOI: 10.1080/03055698.2020.18376614.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P. i Dzięgielewska M. (2006). *Podstawy gerontologii społecznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „ASPRA-JR”.
- Szukalski P. (2009). *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych
- Telphy-Moses L.N. (2023). Pre-Retirement And Post-Retirement Adjustment Need Of Senior Secondary School 1 Teachers In Rivers State. *International Journal of Innovative Education Research*, 11(1), 104–110.
- Tomaszewska-Hołuż B. (2019). Stereotypizacja starości – wybrane przejawy ageizmu. *Cywilizacja i Polityka*, 17, 90–101.
- Van Droogenbroeck F. i Spruyt B. (2014). To Stop or Not to Stop: An Empirical Assessment of the Determinants of Early Retirement Among Active and Retired Senior Teachers. *Research on Aging*, 36(6), 753–777. DOI: 10.1177/0164027513519449.
- Walczak D. (2019). *Przywileje w zabezpieczeniu na starość w Polsce*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Woźnicka E. (2020). Przygotowanie do emerytury zadaniem współczesnej geragogiki. *Kultura i Wychowanie*, 18, 129–144. DOI: 10.25312/2083-2923.18/2020_09ew.
- Zajdel K. (2013). Jakość życia nauczycieli emerytów i rencistów. *Rocznik Andragogiczny*, 20, 237–252. DOI: 10.12775/RA.2013.014.